

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТА – ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТА В.СТУСА В КОНТЕКСТІ 60-80-Х РОКІВ ХХ СТ. Й УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ

АНОТАЦІЯ

Стаття розкриває істотні характеристики екзистенційних концептів художньої свідомості В.Стуса в контексті української літератури, національної дійсності, соціальних процесів, інтелектуальних пошуків 60-80-х років ХХ ст.

Ключові слова: художня свідомість, екзистенційний концепт, екзистенціал, між-буття, Бог.

АННОТАЦИЯ

Статья раскрывает сущностные характеристики экзистенциальных концептов художественного сознания В.Стуса в контексте украинской литературы, национальной действительности, социальных процессов, интеллектуальных поисков 60-80-х гг. 20 ст.

Ключевые слова: художественное сознание, экзистенциальный концепт, экзистенциал, Бог.

SUMMARY

The thesis (based on the analysis of the collections by Vasyl Stus “Winter trees”, “Merry cemetery”, “The time of creative work/ Dichtenzeit”, “Palimpsest”) highlights the essential characteristics of existential concepts of an artistic consciousness of the poet in the context of Ukrainian literature, national actuality, social processes, intellectual searching of the 60-80^s of the 20th century.

Key words: artistic consciousness, existential concept, between-existence, existential *n*, God, death, “selffilling”, “the co-existence of life and death”, “the existence of the death”, mystics, dream.

В.Стус, якому судилася типова доля репресованого письменства (Т.Шевченко, П.Чубинський, П.Грабовський, покоління “розстріляного відродження”, повстанські поети та ін.), був переконаний у своїй стоїчності: “Ще виживу, вистою, викричу я...” [1, с.108].

Сучасники сприймали в постаті поета “завершений образ Дон-Кіхота ХХ століття”, “ідеалізм” якого був “абсолютним” [2, с.10]. Проте він, на відміну від персонажа з відомого роману М.Сервантеса, бачив світ в реальних сутностях, ніколи не змішував його з ілюзорними вітрянками, тому намагався не тільки протистояти йому, а й змінити його за вищими гуманістичними критеріями.

В.Стус був породженням і водночас запереченням аморфного, різноспрямованого шістдесятництва, не дозволяв собі компромісів, іронічно ставився до прихильників “тверезого глузду”, не сприймав найменшої фальші, сентиментів. За спогадами І.Дзюби, “небалакучий, але напружений не лише у слові, а у мовчанні, він не надавався до беззмістовної розваги, ані до

патріотичної риторики та й усілякої необов'язковості взагалі". Тому не сприймав штучного "соцреалізму", твори якого називав "нудною ковбанею", вважав, що "поети давно в зашморзі (Коротичі всякі)", запевняв, що випробування, які випали на його долю, цілком виправдані за умов тоталітарного режиму: "Без таких іспитів мене не буде, не буде й віршів" [3, с.134, 148]. З ним солідаризувалися інші українські в'язні сумління, які підпали під сумнозвісну 62-у статтю Карного кодексу УРСР "Антирадянська агітація і пропаганда".

Тільки-но генеральним секретарем комуністичної партії став Л.Брежнєв, СРСР прокотилася хвиля неосталінізму, припинивши "хрущовську відлигу". 9 серпня 1965 р. з'явилася доповідна записка до ЦК КПУ про роботу Спілки письменників з творчою молоддю, яка втратила "ідейну чіткість", тому що зазнала впливу І.Світличного, І.Дзюби. Доповідна записка збіглася з початком перших арештів національно свідомої творчої інтелігенції (І.Світличний, М.Осадчий, М.Косів, М.Масютко та ін.), отримавши назву "перший покіс".

Несподівано влада нашттовхнулася на серйозний опір, продемонстрований 3 вересня 1965 р. у кінотеатрі "Україна" під час показу кінофільму "Тіні забутих предків" С.Параджанова за однойменною повістю М.Коцюбинського. В.Стус підтримав вимогу І.Дзюби негайно звільнити заарештованих письменників, літературознавців, художників, заклик до глядачів: "Хто проти тиранії – встаньте!". Після цієї події І.Дзюба позбувся роботи у видавництві "Молодь", а перспективного літературознавця В.Стуса, який мав "неабияку на той час ерудицію – філософську й літературознавчу – і незаперечний дослідницький талант" [4, с.22], виключили з другого року аспірантури Інституту літератури ім. Т.Шевченка... "за систематичні порушення норм поведінки аспірантів і співробітників наукових установ". Так "по-державницьки" було потрактовано мужній вчинок поета, який формувався не десь, а на зрусифікованому, збюрократизованому Донбасі, тому болісно переживав національну і соціальну несправедливість. Тому він не міг мовчати або поділяти позицій офіційних "діячів нашої культури", які "співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири", як писав у листі до А.Малишка [5, с.12]. В.Стус. За спогадами М. Коцюбинської, за іронією долі керівником талановитого аспіранта був сумнозвісний академік М.Шамота – "душитель літератури, головний адепт злочинного диктату догми". В.Стус чи не вперше так відповідально і рішуче відстояв свою чесну позицію нонконформіста, морального максималіста, тому, "досягши зрілості думки, духу й сумління", відмовився від ролі пристосуванця в науці. Чи не вперше він був приголомшений перспективою екзистенційного вибору в екстремальній ситуації: "і зважитесь боротися, щоб жити, і зважитесь померти, аби жить?.." Поет сформулював думки, близькі малочисельним його сучасникам – І.Дзюбі, Є.Сверстюку, М. Коцюбинській, А. Горській та ін. інтелігентам, намагався відновити історичну справедливість. Молоді сучасники, які вже відчули на собі короткочасний подих свободи, солідаризувалися з ним, розуміли, що в нього,

"власне, вибору й не було, адже він ціле своє життя лишався однією особистістю, жив одним: відстоюванням справедливості" у всіх сферах життя [6, с.161].

На молодого поета мав неабиякий вплив І.Світличний, який став генератором ідей нового українця-шістдесятника, формувався на його київській квартирі (Уманська, 35), що стала "осередком інтенсивного духовного життя", залучаючи до нього І.Дзюбу, В.Симоненка, І.Калинця, В.Голобородька, О.Заливаху, А.Горську та ін. [7, с.8]. Коли 1965 р. заарештували І.Світличного, В.Стус написав публіцистичний вірш "Не можу я без посмішки Івана...", в якому ідеться про духовну порожнечу, про внутрішній біль людини, шокованої "першим покосом", підміною понять, гіркотним чуттям, "що білий світ мені окрали, окравши край" [8, с.93].

Питання, які його хвилювали, частково розкриті у статтях "На поетичному турнірі" (1964), "Най будем щирі" (1965), були типовими для радикальних шістдесятників. Він наполягав на потребі поезії високого інтелектуального рівня, відповідної потребам високого мистецтва, недосяжного для "балухатих мистецтвознавців" (з однойменного вірша) у "цивільному одязі", якими можуть бути і кадебісти з прихованими "діагоналевими галіфе" [8, с.97], й анальфабетичні професори, псевдофілософськими питаннями на кшталт "спочатку була матерія, а потім..." [8, с.97], – всі вони викликали в автора відверте презирство: "Більше, ніж Марксові, я вірю в ваші чоботи хромові. То який же я в біса неблагоннадійний?" [8, с.97]. Тому сміливий виступ поета під час демонстрування кінострічки "Тіні забутих предків" С.Параджанова слід вважати достатньо вмотивованим.

У відкритому листі до ЦК КПУ та КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Стус писав, що "потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене", тому "людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною... за ворога!" [9, с.46].

Новий погром творчої інтелігенції відбувся на початку 1972 р. У ніч з 12 на 13 січня було заарештовано В.Стуса, Є.Сверстюка, І.Світличного, І.Калинця та його дружину Ірину. 12 вересня 1972 р. комісія з кримінальних справ Київського обласного суду винесла вирок В.Стусу УРСР: п'ять років концентраційних таборів (мордовський табір ЖХ-385/3 – 5 біля с.Барашеве), де йому було "присвоєно" нагрудний знак №200, та три роки поселення на Колимі, на руднику ім. Матросова союзного виробничого об'єднання "Северовостокзолото". Йому було звинувачено в тому, що він "систематично виготовляв, зберігав та поширював антирадянські наклепницькі документи", якими виявилось чотирнадцять його віршів, залучених до справи [Справа В.Стуса]. Вони характеризували "трагічний час" і трагічний простір" поета [10, с.10], потребували літературознавчого й екзистенціонального аналізу, а не політичного. Додавалися також десять листів поета, які він надсилав партійним діячам, протестуючи проти репресій.

Д.Стус, аналізуючи тогочасні звинувачувальні документи радянського псевдосуду та реакцію на них В.Стуса, повну людської гідності і несприйняття абсурду деморалізованої юриспруденції, дійшов висновку, що поет "став не просто ворогом держави, – він став ворогом, що має спокутувати неприйнятну жертву, а тому жодних компромісів із офіційними представниками цієї держави бути не могло" [11, с.318]. Свою "абсолютну неволю він сприйняв як абсолютне право на духовну свободу", відкривши перед собою "необмежені простори душі" (Є.Сверстюк) [10, с.23].

Повернувшись наприкінці 1979 р. після заслання і поселення у Київ, поет не впізнав рідного міста – його ніби підмінили. Воно стало чужим, наскрізь спотвореним комуністичними реаліями, в яких ледве вгадувалися уламки вчорашнього шістдесятництва. В.Стус швидко зорієнтувався у поруйнованому українському просторі, усвідомивши, що йому не минути боротьби з репресивною системою, яка зневажає права. Він поновив напівзруйновану Гельсінську спілку, створену на межі 1977-1978 років після того, як Л.Брежнєв (1976) підписав Гельсінські угоди.

В.Стус, очоливши у небезпечний час за власною ініціативою Гельсінську спілку, знову потвердив характерну для українського світу тезу Є.Маланюка: "Як в нації вождів нема, тоді вожді її поети". Радянська влада, зокрема КДБ, пильно стежила за кожним кроком небезпечного для неї В.Стуса і звичайно не пробачила йому такого мужнього екзистенційного вибору, гідного негнутомим постатям, переконаним, за словами поета, що "Бог поклав на нас цей хрест – і несімо його гідно" [12, с.112]. Він усвідомлював, що новий арешт буде неминучим, що й сталося у жовтні 1980 р., обернулося ви роком (десять років таборів особливого режиму та п'ять – заслання). Його опір абсурду буття набув нових рис, став "активною вольовою дією, виявом "опертя на себе" [13, с.24].

Поета – надзвичайно інтелігентну людину, морального максималіста кваліфікували як "особливо небезпечного рецидивіста", навіть не дали підсудному слова. Поет сприйняв цей цинічний вердикт радянського псевдосуду спокійно, тому що був готовим до нових випробувань:

Мороком горло огорне –
ані тобі продихнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна!
Здрастуй, страсна моя путь! [14, с.32].

Йому тепер випало пережити пекло пермських "виправно-трудових", а насправді – концтаборів. Проти розправи над В.Стусом виступив академік А.Сахаров. У листі від 12 жовтня 1980 р. він звернувся до учасників Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод, до глав держав "учасників Гельсінського акта", щоб вони сприяли відверненню ганебного вироку, винесеного поету та іншим "несправедливо засудженим" [15, с.75].

Визнання поета світовою громадськістю відбулося всупереч репресивній радянській системі, яка намагалася викреслити його з життя і з літератури. Так, 1985 р. голова Нобелівського комітету Г.Бель висунув В.Стуса на здобуття

премії за збірку "Палімпсести", вірші якої частково переклала Анна-Гая Горбач. Поет належав до самоцінних особистостей, здатних протистояти світові абсурду з перевернутою шкалою цінностей, був переконаний, що "на рідній землі тебе розпинають за любов до неї", що "є рідна земля, але нема рідної країни", яка "стала країною твоєї неволі, обернула тебе на раба, силоміць вирвавши з рідної землі", обплутаної "сотнями загород і колючих дротів" [3, с.133]. Для нього було зрозумілим, що "Москва дала тутешній владі [владі В.Щербицького – Є.І.] всі повноваження", тому закон перетворився на ілюзію, розкрив простір для "закону повного беззаконня" [9, с.47].

Неволя не пригасила його творчої енергії, незалежної ні від кого свідомості. Тому він за колючими дротами писав свої філософські вірші, перекладав поезії Р.-М.Рільке, який був для нього "мірилом високої духовності" [16, с.28], а також Ш.Бодлера, А.Рембо, П.Верлена, Р.Кіплінга, для цього самостійно вивчав, крім німецької мови, яку добре знав, французьку та англійську. Інтелектуальний і моральний рівень поета, здатного на інтенсивну духовну роботу, був не тільки вищим, а й неспівмірним з радянським режимом, для якого справжня інтелігентність, внутрішня незалежність, національна свідомість сприймалася як злочин. Тому цей режим фіксував кожен крок В.Стуса, завдаючи йому дошкульних ударів: всі його рукописи не тільки безцеремонно переглядалися, а й брутально відбиралися і не завжди поверталися автору.

Після однієї з таких цинічних акцій, коли було вилучено рукопис збірки "Птах душі", В.Стус висловив своє обурення, за що його "за брехливим доносом наглядача" було вкинуто у карцер табору ВС-389/36 [11, с.348]. Поет на знак протесту поет оголосив сухе голодування, і в ніч із 3 на 4 вересня 1985 р. зупинилося його непокірне серце. Його мужній вчинок вразив сучасників, які усвідомлювали, що "лише окремим людям вдається перейти через усі муки і страждання і не зрадити себе", що "жити із відчуттям абсолютної безперспективності життя – це свідомо обрати шлях загибелі, але не самогубства" [6, с.163].

Радянська влада виявилася безсилою перед непохитною позицією поета, який вірив у своє (та інших репресованих) повернення в Україну:

ми ще повернемось,
 обов'язково повернемось,
 бодай – ногами вперед,
 але: не мертві,
 але: не переможені, але: безсмертні [14, с.52].

Його профетичне віщування здійснилося. Незважаючи на підступи і провокації КДБ, тіло В.Стуса під номером 9 було знайдено на безіменному кладовищі у Чусово Пермській області, перевезено завдяки С.Чернілевському, Д.Стусу, Ю.Покальчуку, С.Вачі, В.Овсієнку, В.Шовкошитному, Б.Підгірному, В.Гурдзану, В.Павлову, В. та О.Тихим, Ю.Белікову та ін. до Києва і перепоховано 19 листопада 1989 р. на Байковому кладовищі разом з

Ю.Литвином, який, не витримавши наруги тюремних наглядачів, наклав на себе руки, та О.Тихим, який помер 1984 р. у концтаборі за Уралом. Тоді ж було знять документальний фільм "Василь Стус. Тернова дорога" (директор В.Шовкошитний).

Читач навіть не здогадувався про присутність в українській літературі неординарних талантів, твори яких з неї постійно вилучала радянська влада не тільки тому, що вони не вкладалися у штучні схеми "соцреалізму", а й тому, що несли в собі потужну креативну енергетику духовного слова, небезпечного для режиму.

І.Світличний, аналізуючи трагічні події тих літ, зокрема "другого покосу", доходив висновку: "Логіка свідчить, що Сверстюки-Стуси (а з ними і ваш покірний слуга) опинилися поза бар'єром літератури і суспільного життя не випадково. Він посилався і на внутрішньолітературну боротьбу, і на "втручання позалітературних сил" [17, с.518]. І.Світличний мав на увазі радянських письменників, які, ставши механічним і слухняним "гвинтиком і коліщатком" політики партії, не могли бути вільними від цієї "політики в галузі художньої літератури". Тому І.Світличний небезпідставно акцентував "залізну руку влади, підступ чекістів" [17, с.518], яким протистояли дисиденти.

Д.Стус небезпідставно підкреслив: "І, може, тоді (напередодні арешту 12 січня 1972 року) він [В.Стус – Є.І.] – силою обставин – вперше поклався на долю – пак, повірив у вище призначення людини бути гідною своєї долі" [13, с.15]. Його думка відповідає спостереженням М.Бубера, тобто має загальнолюдське значення, хоча і постає з індивідуального досвіду: "велика людина прагне здійснення того, у чому вона вбачає сенс, у втіленні духа" [18, с.39].

Екзистенційна проблематика тісно перепліталася з онтологічною. Тому особливої актуальності набула вольова настанова: "Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – стояти. Тільки тут. У цьому полі, що наче льон" [14, с.184]. В.Стус втілював у собі стоїчну витривалість неугнутої людини, яка завжди перебувала "на гребені зіткнення єдності протилежностей", зумовлюючи "найкращі здобутки поета" – йому були відомі у полярному протистоянні як "несамовиті екстази й нагнітання, буяння поетичної експресії", так і "розважлива філософська заглибленість, відображення у формах життя, конкретика дійсності, її жива плоть, "ваговита дозрілість речей", "лагідна округлість форми" [16, с.30].

Як відзначила М.Коцюбинська, "свободу людської особистості, відповідальність за свої вчинки й слова, не обмежені нічим, крім внутрішнього категоричного імперативу, Стус сприймав як невід'ємну якість митця" [19, с.3]. Він по суті відкинув свободу від різних соціально-економічних, ідеологічних тощо залежностей для свободи для розвитку особистості, її людських інтенційних можливостей, на чому наполягав Г.Маркузе, обстоюючи принципи "Великої відмови", спричиненої дегуманізацією суспільства. Фактично "шлях до себе" поет вважав, якщо вжити вислів Ф.Ніцше, "вищою надією", коли людина стає тим, "що вона повинна подолати" [20, с.7], переходячи через стан

"самопочезання", тобто переборення, заперечення себе у собі для творення нового себе, співмірного з духом.

Така позиція характерна для багатьох поетів-шістдесятників, яких В.Яременко назвав з певним перебільшенням "безкомпромісно і безоглядно принциповими" [21, с.73]. На одному з поетичних вечорів, В.Стус наголосив, що поети типу М.Воробйова "входять в особистість і подають її вільно, отаким відкритим голосом" [2, с.123]. Аналогічні слова можна сказати і про самого В.Стуса. Фактично його код як поета, так і людини – це насамперед надзвичайно сильне особистісне начало. За спостереженням М.Коцюбинської, він "виробив у собі антистрах, відчуття власної самоідентичності" [22, с.103].

Тільки-но прокотилася хвиля неосталінізму, що викликала перший покіс, тобто арешти національно свідомої інтелігенції, В.Стус відразу обрав собі позицію протесту, солідаризувався з І.Дзюбою під час показу фільму "Тіні забутих предків" С.Параджанова (1965) про вимогу звільнити письменників, літературознавців, художників, зокрема І.Світличного, який справив на нього і його сучасників неабиякий вплив. За мужній вчинок В.Стус позбувся аспірантури Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН України. Чи не вперше він був приголомшений перспективою екзистенційного вибору в екстремальній ситуації ("і зважитись боротися, щоб жити, і зважитися померти, аби жить?" [8, с.93], намагався відновити історичну справедливість. Питання, які хвилювали поета, відображені у статтях "На поетичному турнірі", "Най будем щирі", засвідчують, що його крок був умотивований. Формуванню екзистенціалістських переконань В.Стуса сприяла також його активна участь в епістолярній діяльності української інтелігенції, яка надсилала свої листи-протести до вищих партійних адміністративних рангів, як, наприклад, "Лист 139-ти", під яким є підпис поета. Він, як і автори листа, ще вірив у "ленінські принципи соціалістичної демократії", намагався порозумітися з владою, яка сама собі робила ворогів з лояльних громадян. Вона спровокувала також дисидентський рух, в якому активну участь брав В.Стус, за що був покараний репресивною системою, бо вбачала у дисидентах політичний зміст, хоча насправді то був протест проти порушення прав людини. Тому не випадково поет відбув п'ятирічне покарання у концентраційному мордовському таборі ЖХ-385/3 – 5 та три роки поселення на Колимі. Свою "абсолютну неволю він сприйняв як абсолютне право на духовну свободу" (Є.Сверстюк). Тому, повернувшись у Київ після заслання, В.Стус очолив напівзруйновану владою Гельсінську спілку, знаючи, що радянська влада йому цього не подарує. Новий арешт у жовтні 1980 р. обернувся вироком – десять років пермських таборів особливого режиму і п'ять – поселення, проти чого виступив академік А.Сахаров. Усупереч репресивній системі СРСР світова громадськість визнала В.Стуса як самоцінну постать, як неординарного лірика, тому Г.Бель висунув його кандидатуру на Нобелівську премію (1985).

Поета-інтелігента, морального максималіста кваліфікували як небезпечного рецидивіста, тому його опір абсурду став "виявом опертя "на

себе" (Е.Соловей). Він постійно протистояв каральним органам. Його було кинуто у карцер табору ВС-389/36 після того, як він обурився, коли в нього було вилучено рукопис збірки "Птах душі". Поет на знак протесту оголосив сухе голодування і в ніч із 3 на 4 вересня 1985 р. його не стало. Радянська влада виявилася безсилою перед екзистенційним вибором В.Стуса, профетичне чуття якого здійснилося. Його тіло було переховано на Байковому кладовищі (1989), а лірика повернута українській літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стус В. Твори: у 4-х т., 6-ти кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1995. – Т.2 – 429 с.
2. Сверстюк Є. Віднайдена імпровізація В.Стуса // Київ. – 1991. – № 10 – С. 121-123.
3. Стус В. Твори: У 4 т., у 6 кн. / В. Стус. – Л. : Просвіта, 1997. – Т.6. – Кн. 2. – 496 с.
4. Коцюбинська М. "На цвинтарі розстріляних ілюзій..." // Слово і Час. – 1990. – № 6. – С. 21-32.
5. Стус Д. Осягнення долі // В.Стус. Листи до сина. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. – 192 с.
6. Голобородько В. Він став моєю совістю // Вітчизна. – 1990. – № 10. – С. 161-163.
7. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник / І. Світличний. // Світличний І. "У мене тільки слово". – Х. : Фоліо, 1994. – С. 5–26.
8. Стус В. Твори: у 4-х т., 6-ти кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – Т.1. – Кн.1. – 419 с.
9. Горбач А.-Г. Поет повинен бути людиною // Сучасність. – 1988. – № 3. – С. 44-48.
- 10.Сверстюк Є. Постать Стуса над плином часу // Українська мова та література. – 1998. – Чис. 13. – С. 1-2.
- 11.Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса / Д. Стус. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 87 с.
- 12.Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденникові записи / В. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.
- 13.Соловей Е. Українська філософська лірика / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с.
- 14.Стус В.Твори: У 4-х т., 6-ти кн. / В. Стус. – Л. : Просвіта, 1996. – Т.3. – Кн.1 – 477 с.
- 15.Курносів Ю. Інакомислення в Україні: 60-і – перша половина 80-х рр. ХХ ст. / Ю. Курносів. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, 1994. – 222 с.
- 16.Коцюбинська М. Феномен Стуса // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 26-35.

17. Світличний І. Голос доби. Кн. 1 : Листи з «Парнасу» / [упоряд. Л. Світлична] / І. Світличний. – К. : Сфера, 2001. – 544 с.
18. Бубер М. Проблема человека / М. Бубер. – К. : Ника – Центр. Вист – С., 1998. – 96 с.
19. Коцюбинська М. Перегук душ. В. Стус про Володимира Свідзінського // Слово і Час. – 1991. – № 5. – С. 3-4.
20. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – Минск: Интербук, 2001. – 624 с.
21. Яременко В. "І я гукну, і син мене почує..." // Дніпро, 1990. – № 4. – С. 71-76.
22. Коцюбинська М. Стусове "самособоюнаповнення" // Сучасність. – 1995. – № 6. – С. 137-144.